

Culturele socialisatie en cultuurparticipatie

Ganzeboom, H.B.G.; de Graaf, Paul

Published in:
Cultuurparticipatie in Nederland

Publication date:
1991

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):
Ganzeboom, H. B. G., & de Graaf, P. M. (1991). Culturele socialisatie en cultuurparticipatie. In R. Verhoeff (Ed.), Cultuurparticipatie in Nederland. (pp. 133-157). Amsterdam: SISWO.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright, please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Harry B.G. Ganzeboom
Paul M. de Graaf

CULTURELE SOCIALISATIE EN CULTURELE PARTICIPATIE

Over de invloed van het ouderlijk milieu

De deelname aan culturele activiteiten is een gedragspatroon dat vaak al in het ouderlijk huis ontstaat. Deze bijdrage behandelt de vraag hoe de invloed van het ouderlijk milieu zich verhoudt tot de invloeden van de kenmerken van de schoolloopbaan en van de huidige sociale omgeving. We vergelijken daartoe schattingen van de invloed van het ouderlijk milieu op basis van drie methoden: (a) de effecten van statuskenmerken van de ouders in vergelijking met die van de huidige statuskenmerken van de ondervraagde, (b) vergelijking van culturele activiteiten van personen afkomstig uit hetzelfde gezin, en (c) effecten van gerapporteerde culturele socialisatie in het ouderlijk gezin en op school. Daarna gaan we in op de verklaring van effecten van het ouderlijk milieu: draagt dit primair bij aan de culturele kennis en vaardigheden of zit de werking eerder in het verlagen van sociale drempels?

1. Inleiding en probleemstellingen

Het is een bekend gegeven dat het deelnemen aan culturele activiteiten, zoals het lezen van boeken en het bezoek aan museum, theater en concert een van de meest ongelijk gespreide gedragspatronen in onze samenleving is. Veel bestaand empirisch onderzoek wijst er op dat van alle vormen van sociale gelaagdheid met name de opleiding met deze verschillen in cultuurdeelname verbonden is. Andere dimensies van sociale stratificatie, zoals het beroepsprestige en het inkomen doen er weinig toe; de verschillen zitten met name tussen de hoger en lager opgeleiden (Wippler 1968; Welters & Eijkman 1978). Dit leidt onmiddellijk naar een mogelijke verklaring voor deze verschillen en ook voor het feit dat zij in de loop der jaren zijn blijven bestaan: het is de complexiteit van de geboden informatie die de sociale verschillen veroorzaakt (Ganzeboom 1984a). Volgens deze gedachtengang (de *informatieverwerkingstheorie* van cultuurdeelname) is cultuur een geestesgoed, waarvan het genieten een intellectuele voorbereiding en inspanning vergt en zijn met name de hoger opgeleiden op dit punt goed uitgerust. Het onderwijs brengt de verschillen in culturele kennis en vaardigheid op twee manieren tot stand. Ten eerste geeft het op dit gebied *instructie* (in de gewone lessen, maar bijvoorbeeld ook door culturele evenementen te organiseren). Ten tweede *selecteert* het de leerlingen onder meer op kennis en vaardigheid met betrekking tot cultuur. Omdat de verschillen in culturele vaardigheid tussen hoger en lager opgeleiden in de loop der tijd even groot zijn gebleven (anders dan

bijvoorbeeld de verschillen in koopkracht tussen hogere en lagere inkomensgroepen), is er ook weinig van te merken dat het cultuurdeelnamepatroon sociaal meer gespreid geraakt (Ganzeboom 1984b).

Aan deze conclusie en de interpretatie daarvan in termen van informatieverwerking hebben recente analyses wel wat afgeknabbeld. Eén ding is dat de werking van opleiding in verhouding tot die van het beroep er heel anders uitziet wanneer men andere indicaties van beroepsstatus kiest dan het gebruikelijke algemeen prestige (Ganzeboom, De Graaf & Kalmijn 1987). Het beroep is wél belangrijk voor cultuurdeelname, maar de werking ervan ziet men met name in een bepaald soort beroepen, namelijk de beroepen met een hoge 'culturele status'. Beroepsgroepen als leraren, onderwijzers, wetenschappers, journalisten en kunstenaars vertonen een aanzienlijke culturele activiteit, niet alleen in vergelijking met beroepsgroepen met een lagere opleiding, prestige en inkomen, maar ook met name in vergelijking met hun tegenpolen met vergelijkbare opleiding, prestige en inkomen, zoals bedrijfshoofden en leidinggevenden, vrije beroepsgroepen als advocaten en accountants, ingenieurs, belastingconsulenten en bedrijfseigenaren.

In eerder werk (Ganzeboom 1982, 1983) hebben we naast het mechanisme van informatieverwerking een alternatieve interpretatie geboden voor het sterke verband tussen dimensies van sociale stratificatie en culturele participatie en gewezen op de invloed van motieven en mogelijkheden tot *statusverwerving*. Niet (alleen) de vaardigheid om van het gebodene te genieten, maar (ook) de normatieve bekrachtiging in de sociale omgeving, de ervaring dat culturele activiteit geaccepteerd èn voorschrijft is in de sociale groep waarin men verkeert (of graag wil verkeren), zou volgens deze gedachtengang de verklaring zijn van de sociale differentiatie die er optreedt in cultuurdeelname. Het achterliggende mechanisme is een bekend sociologisch gedachtegoed: hogere sociale statusgroepen maken gebruik van cultuurdeelname om zich te onderscheiden van lagere sociale statusgroepen. Hoger en lager blijkt in dit verband niet een hoger en lager in algemene zin te zijn, maar een hoger en lager langs een specifieke maatschappelijke ladder, de culturele.

In eerdere analyses werd gepoogd deze twee verklaringen met elkaar te vergelijken en tegen elkaar uit te spelen door voor beide een empirische operationalisatie te vinden. In eerste instantie werd het verschil tussen de twee theorieën opgehangen aan het verschil in de werking van opleiding en beroep: terwijl de opleiding een goede indicatie zou zijn van het individueel vermogen tot verwerking van complexe informatie, zou het beroep eerder staan voor de sociale kring waarin men verkeert en waarop men zijn/haar gedrag afstemt (Ganzeboom 1982). In tweede instantie vond het informatieverwerkingsbeginsel zijn toetssteen in de samenhang van gemeten *culturele kennis en vaardigheden* met cultuurdeelname en de mate waarin de verschillende dimensies van sociale achtergrond hun werking behouden of verliezen als er rekening wordt gehouden met de beschikking over culturele kennis en vaardigheid. Het statusverwervingsmechanisme werd geïndiceerd via het empirisch vaststellen van *culturele normen*, dat wil zeggen de mate waarin cultuurdeelname gangbaar is in de groep waarin men verkeert; de toetssteen voor de werking daarvan is de mate waarin sociale groepen gedefinieerd in termen van de verschillende dimensies van sociale achtergrond nog verschillen in cultuurdeelname te zien geven wanneer deze normen

constant gehouden worden. De uitslag van deze analyses (Ganzeboom 1983, 1989) was dat aspecten van informatieverwerking over het geheel genomen toch belangrijker zijn dan die van statusverwerving: dat men het gebodene kan begrijpen is kennelijk van meer betekenis dan dat men in een sociale omgeving verkeert, waarin het deelnemen aan cultuur bij de gewaardeerde gedragsvormen behoort. Niettemin heeft ook deze laatste factor een aantoonbaar belang.

Er is nog een dimensie van sociale achtergrond die naast de opleiding (en mogelijk het beroep) sterke verschillen in cultuurparticipatie teweeg brengt, maar daarvan is de werking in de onderzoeksliteratuur enigszins onderbelicht gebleven: die van het *milieu van herkomst*. Het besef van de mogelijke betekenis hiervan is echter reeds lang in de onderzoeksliteratuur te vinden. Met name de dissertatie van De Jager (1967) heeft de betekenis van een vroege culturele socialisatie voor het latere concertbezoek in beeld gebracht. Ook in openbare discussies over cultuurdeelname wordt men regelmatig geconfronteerd met de vraag of de opvoeding er eigenlijk ook niet veel en er wellicht meer toe doet dan het onderwijs. Niettemin ontbreekt op dit moment een systematisch overzicht van het belang van het milieu van herkomst is in verhouding tot de huidige status en hoe de werking ervan verklaard kan worden. Rapporten die van overheidswege over cultuurdeelname naar buiten worden gebracht, veronachtzamen de invloed van het ouderlijk milieu geheel (voor een uitzondering, zie Bakker 1986).

Niettemin is het duidelijk dat het voor de beleidsmogelijkheden in de cultuursector nogal wat uitmaakt of de belangstelling voor het culturele aanbod nu primair in en door het onderwijs tot stand komt, dan wel in de moeilijker toegankelijke huiselijke kring. Daarmee doelen we zowel op de mogelijkheden voor de centrale overheid tot beïnvloeding van de publieke belangstelling als op de mogelijkheden die wat dat betreft voor de kunstproducenten en kunstbemiddelaars voorhanden zijn.

De directe werking van het ouderlijk milieu op culturele praktijken, in de vroege dan wel latere levensloop, is een aangelegenheid die ook een grote betekenis heeft buiten de zaak van cultuurdeelname om. Uit recent stratificatieonderzoek wordt steeds duidelijker dat van huis uit meegenomen vertrouwdheid met formele cultuur niet alleen een kwestie is die een bepaald, beperkt stukje van het consumptiepatroon en tijdsbesteding beïnvloedt. Onder invloed van het werk van de Franse socioloog Bourdieu (vgl. in Nederland: De Swaan (1986)) horen we steeds vaker dat zulk 'cultureel kapitaal' ook van betekenis is voor de levenskansen op andere gebieden. Dit geldt voor het succes in de schoolloopbaan (De Graaf 1987), maar ook andere fenomenen zouden door dit soort factoren gedomineerd kunnen worden. Met wie men verkeert, hoe men de rest van de vrije tijd besteedt, naar welke goederen de voorkeur uitgaat bij materiële consumptie, en welke politieke en morele ideeën men erop nahoudt, dit alles blijkt sterk gerelateerd te zijn aan de verhouding die men heeft tot formele cultuur (Bourdieu 1979). Het idee van culturele status en een bijbehorende culturele leefstijl, in contrast tot economische status en een bijbehorende materialistische leefstijl, is hiervan een directe afgeleide (Ganzeboom 1988). Een met cultuuruitingen doordrenkte levensstijl kenmerkt het gedrag van herkenbare maatschappelijke groeperingen, die in onze samenleving een steeds dominantere rol

gaan innemen.

Een goed antwoord op de vraag hoe groot de invloed is van het milieu van herkomst is in verhouding tot andere determinanten van cultuurdeelname is derhalve een kwestie van belang. Er is echter een belangrijke moeilijkheid als we de vraag willen beantwoorden hoe de invloed van het ouderlijk milieu zich verhoudt tot die van het onderwijs dat men genoten heeft, of van de invloed van de huidige statuskenmerken, omdat dit geen onafhankelijk van elkaar variërende grootheden zijn. Het valt te verwachten dat het grotendeels dezelfde personen zijn die uit een 'cultureel rijk' milieu komen, een goede opleiding hebben genoten, dan wel nu in omstandigheden verkeren die tot intensieve cultuurdeelname leidt. We hebben gedetailleerde statistische analyse nodig en een analyse vanuit verschillende invalshoeken om klaarheid op deze zaak te kunnen werpen.

In de onderzoeksliteratuur zijn een aantal verschillende benaderingen gekozen van het probleem hoe de invloed van het ouderlijk milieu in verhouding tot andere factoren gemeten kan worden. De eenvoudigste is de methode waartoe medewerkers van het Centraal Bureau voor de Statistiek (Bakker 1985) zich beperken: zij stellen in een vragenlijst de opleiding en andere sociale achtergrondkenmerken van de ondervraagden en hun ouders vast en vergelijken de werking van vergelijkbare kenmerken van de twee generaties via een multipel regressiemodel. Bakker vond met gegevens uit het Leefsituatieonderzoek 1983 op die manier betrekkelijk grote effecten van het milieu van herkomst. Het directe effect van de opleiding van de ouders is bij hem 0.23, het directe effect van de opleiding van de ondervraagde 0.30.

TABEL 1: De invloed op cultuurdeelname van opleiding en beroep van respondenten in verhouding tot opleiding en beroep van hun ouders (twee databestanden).

	UTRECHT86	PODIUM87/88
Leeftijd	.047	.057
Vaders+moeders opleiding	.105	.135
Opleiding	.401	.304
adj. R ²	19%	14%

De cultuurdeelname is in beide bestanden geconstrueerd als een index van theaterbezoek, concertbezoek, museumbezoek, monumentenbezoek, en het lezen van boeken.

Tabel 1 geeft deze zelfde schatting voor twee andere databestanden, waarvan de aard in het navolgende nog besproken zal worden. Het resultaat loopt iets uiteen tussen de beide databestanden, maar is toch betrekkelijk consistent. Voor het onderzoek in de stad Utrecht uit 1986 komen we op een verhouding 1:4 voor de betekenis van de opleiding van de ouders in verhouding tot de eigen opleiding, voor het landelijke onderzoek naar podiumkunsten is het bijna 1:3.

Of deze schattingen van de verhouding in werking van de huidige status en het milieu van herkomst de juiste zijn, hangt er natuurlijk in hoge mate van af of de gekozen meting van milieu van herkomst en huidige status de juiste is. Als het zo zou

zijn dat in werkelijkheid naast de opleidingen (van ondervraagden en hun ouders) andere factoren een grote rol spelen, dan zou deze verhouding er anders uit komen te zien. Willen we de verhouding tussen de invloed van het milieu van herkomst en de huidige status goed schatten, dan lijkt het noodzakelijk nader te bepalen welke factoren in het milieu van herkomst verantwoordelijk zijn voor de werking ervan.

In het verleden hebben we herhaaldelijk (Ganzeboom 1983, 1989) geprobeerd om tot zo'n nadere bepaling van de werking van het ouderlijk milieu te komen, namelijk door het in kaart brengen van de mate van *culturele socialisatie* in het ouderlijk gezin waarin de ondervraagde opgroeide. Men stelt daartoe aan de ondervraagden vragen omtrent de culturele praktijken van hun ouders (of in het huishouden als zodanig) in de tijd zij opgroeiden. Uit dit eerdere onderzoek blijkt dat ondervraagden heel gemakkelijk rapporteren over zulke zaken, dat hun antwoorden een grote consistentie vertonen, en dat het eruit resulterende meetinstrument in sterke mate verbonden is met de huidige culturele praktijken van de ondervraagden. Deze retrospectieve informatie lijkt daarom een alleszins redelijke methode om de invloed van het milieu van herkomst nader in beeld te brengen. Hanteert men dezelfde statistische modellen om de invloed van milieu van herkomst en huidige sociale status te vergelijken als bij vergelijking van de invloed van de opleidingsniveau's en beroepen van ondervraagden en hun ouders, dan komt men op een andere conclusie uit: lijkt het erop dat het milieu van herkomst bijna even belangrijk (1:1) is voor het patroon van cultuurdeelname nu als de huidige sociale status (Ganzeboom 1983: p.52; Ganzeboom 1984a: p.114).

Een interessant resultaat uit deze eerdere analyses is bovendien dat de werking van culturele socialisatie in het milieu van herkomst nogal anders lijkt te verlopen dan die van de huidige statusfactoren. Terwijl het effect van de huidige opleiding voornamelijk lijkt te worden verklaard via het proces van informatieverwerking, lijkt de werking van het milieu van herkomst eerder via de normatieve component te verlopen (Ganzeboom 1983: p.64). Dat wil zeggen, terwijl de opleiding de culturele kennis en vaardigheden bevordert, is de culturele socialisatie sterker verbonden met uitingen van normatieve gemotiveerdheid ten aanzien van cultuurdeelname. Op operationeel niveau betekent dat, dat opgroeien in een cultureel milieu je niet veel helpt bij het beantwoorden van een kennis- en vaardigheidentest, maar het je wel hoger doet scoren op vragen naar de gebruikelijkheid en aanvaardbaarheid van cultuurdeelname in je sociale omgeving. Omgekeerd leidt het volgen van een hogere opleiding kennelijk niet zonder meer tot een sociale omgeving waarin culturele gedragingen automatisch een positieve respons krijgen. Het milieu van herkomst levert hieraan een aanzienlijke grotere bijdrage.

Dit verschil in werking van het milieu van herkomst en van de huidige statuskenmerken, in het bijzonder de opleiding, is een ad hoc bevinding uit empirisch onderzoek. Het is geen resultaat dat vanuit de gehanteerde verklarende theorieën over statusverwerving en informatieverwerking af te leiden was. Niettemin lijkt het verschil in werking wel in termen van de theorie uit te leggen. De opleiding representeert in eerste instantie een selectie op en training tot culturele vaardigheid. Voorzover het milieu van herkomst aan deze culturele vaardigheid bijdraagt, zal dit in een *indirect* effect, via de opleiding, tot uiting komen: personen die van huis uit

culturele vaardigheden meekrijgen, zullen deze in het onderwijs gebruiken en verder ontwikkelen, en dit zal uiteindelijk materialiseren in een hoger behaald eindniveau van onderwijs. Het overblijvend directe effect van milieu van herkomst staat dan voor de kaders van sociale interactie waarin men verkeert en waarin culturele activiteit al dan niet via gedragsbevestiging gestimuleerd wordt.

Het doel van deze bijdrage is de werking van het milieu van herkomst op cultuurdeelname, in verhouding tot andere determinanten van cultuurdeelname -- die zich later in de levensloop voordoen--, systematisch nader te onderzoeken. De te beantwoorden vragen zijn daarbij:

- a. Hier groot is de invloed van het milieu van herkomst in verhouding tot meer recent in de levensloop tot stand gekomen kenmerken?
- b. Hoe kan de werking van het milieu van herkomst op culturele activiteit verklaard worden, dat wil zeggen op welke mechanismen is zij terug te voeren?

Om deze twee vragen te kunnen beantwoorden, zullen we een beroep doen op een aantal uiteenlopende gegevens en analyses. Deze vallen ook in twee delen uiteen. In het eerste deel doen we een beroep op een bijzondere methode om de invloed van milieu van herkomst op huidige kenmerken te bepalen, namelijk een *siblingmodel*. De hieraan ten grondslag liggende gedachte is tamelijk eenvoudig: indien men de invloed van het milieu van herkomst wil weten, dient men een vergelijking te maken tussen personen die uit hetzelfde gezin afkomstig zijn -- broers en/of zussen (in het Engels: *siblings*²). Siblings gelijken vaak veel sterker op elkaar dan zomaar twee mensen uit de bevolking. Dat is geen toeval, maar komt doordat zij aan dezelfde invloeden bloot hebben gestaan, namelijk de invloeden van het ouderlijk gezin. Uit de overeenkomst tussen de kenmerken van siblings kan men daarom precies leren hoe groot de totale invloed van het ouderlijk gezin is -- en dat is het bijzondere van een *siblingmodel* --, je hoeft daartoe verder niets te weten over dat ouderlijk gezin. De aard van het *siblingmodel* waarmee we deze schattingen kunnen maken, wordt uiteengezet in de volgende analyseparagraaf.

Een *siblingmodel* vergt in beginsel geen andere informatie dan de mate van overeenkomst tussen twee personen uit dezelfde familie. Het enige dat we behoeven te weten is de mate van culturele activiteit van een ondervraagde en een van zijn of haar broers of zussen. Dat is in bepaalde opzichten een voordeel, omdat een inhoudelijke bepaling van de invloed van het ouderlijk gezin nu eenmaal berust op een meting van kenmerken waarvan we niet zeker weten of ze de cultuurdeelname beïnvloeden en in welke vorm. Toch zouden we natuurlijk ook graag willen weten wat het dan in het ouderlijk milieu is dat de cultuurdeelname in de latere levensloop bepaalt. Dezelfde *sibling*-analyse biedt de mogelijkheid zo'n inhoudelijke bepaling van het milieu van herkomst op waarde te schatten. We indiceren het milieu van herkomst enerzijds via standaard sociale achtergrondvariabelen: vaders opleiding en beroep en moeders opleiding, en anderzijds door een verslag door de ondervraagde van het niveau van *culturele socialisatie in het ouderlijk gezin* waarin de beide siblings opgroeiden. Zo'n meetinstrument voor culturele socialisatie is eerder aan dat wat in de eerder aangehaalde onderzoeken werd gebruikt. Door het in te passen in het

siblingmodel zijn we nu echter in staat om de waarde van deze indicaties van het milieu van herkomst precies te bepalen: is het uitsluitend de culturele socialisatie die de invloed van het ouderlijk gezin verklaart, of zijn nog andere, ongemeten factoren verantwoordelijk voor de totale invloed van het milieu van herkomst? De voor de siblinganalyse gebruikte gegevens zijn afkomstig uit een onderzoek naar cultuurdeelname in de stad Utrecht.

Het tweede deel van de analyse heeft als doel uit te maken langs welke weg de beïnvloeding door het milieu van herkomst verloopt. Is het waar dat dit met name een sociale vertrouwdheid met culturele publieksgroepen en de gang van zaken bij de deelname aan culturele activiteiten creëert, of bevordert het milieu van herkomst ook de culturele kennis en vaardigheden? Om deze vragen te beantwoorden wordt bezien in hoeverre gemeten culturele kennis en culturele normen met de indicaties van het milieu van herkomst in verband staan. We maken hierbij gebruik van een andere bron van gegevens, die zijn verzameld binnen het onderzoeksproject Podiumkunsten & Publiek (Maas, Verhoeff & Ganzeboom 1990).

2. Een siblingmodel voor cultuurdeelname

Kennis over de activiteiten of kenmerken van meerdere broers of zusters uit één gezin biedt de mogelijkheid preciezere uitspraken te doen over de invloed van het ouderlijk gezin dan wanneer, zoals in de meer gebruikelijke onderzoeksopzet, slechts gegevens over één gezinslid worden verzameld (Hauser & Mossel 1985; Hauser & Sewell 1986). Broers en zusters komen uit hetzelfde ouderlijk gezin en hebben hun opvoeding, hun culturele socialisatie, gemeen. Als het ouderlijk gezin een stempel drukt op de culturele toekomst van de kinderen, mag daarom worden verwacht dat er een samenhang zal bestaan tussen de mate van culturele activiteit van broers en zusters. De door Hauser en zijn co-auteurs in de sociologie geïntroduceerde siblingmodellen, waarin die samenhang wordt gemodelleerd, staan toe verschillende facetten van de invloed van het ouderlijk gezin te belichten. De voordelen ervan boven andere methoden zijn drieledig.

Ten eerste kan met siblingmodellen de omvang bepaald worden van het totale effect dat het ouderlijk gezin heeft op het culturele gedrag van de kinderen. Zoals al opgemerkt, is het in empirisch onderzoek tot op heden gebruikelijk om de invloed die ouders hebben op de culturele carrière van hun kinderen te bepalen via hun gemeten status (opleiding, beroepsniveau) en is de juiste schatting van de omvang van deze invloed beperkt door het succes van deze operationalisatie.

Het tweede voordeel van siblinganalyse is direct verbonden met het eerste. Zodra men de totale invloed van het ouderlijk gezin kent, kan men bepalen in hoeverre wél gemeten kenmerken kunnen staan voor die totale invloed. Als het aandeel van de ongemeten kenmerken klein is, kan men tevreden zijn met wat men gebruikelijk tot zijn beschikking heeft. Is dit niet het geval dan geven de gemeten kenmerken de totale gezinsinvloed onvoldoende weer en bestaat er dus behoefte aan aanvullende informatie.

Een derde conclusie die men op basis van siblinganalyse kan trekken is in hoeverre de invloed van bepaalde individuele kenmerken die een invloed hebben op cultuurparticipatie op de juiste waarde wordt geschat in het gebruikelijke onderzoek. Hier zullen we met name ingaan op de invloed van het bereikte onderwijsniveau. In eerder onderzoek naar de determinanten van culturele activiteit werd keer op keer vastgesteld dat het onderwijsniveau de belangrijkste determinant is. Er bestaat echter de mogelijkheid dat die invloed overschat wordt, omdat het ouderlijk gezin zowel het bereikte onderwijsniveau als de culturele activiteit beïnvloedt. Een deel van het aan de opleiding toegeschreven effect zou dan in werkelijkheid door de rechtstreekse invloed van de ouders worden bepaald en de omvang van de invloed van onderwijs op cultuurdeelname wordt vertekend. Eerdere onderzoeksuitslagen suggereren redenen voor zo'n vertekening van de invloed van onderwijs. De ouderlijke kenmerken die een gunstige invloed uitoefenen op schoolloopbanen zijn over het algemeen van culturele oorsprong. Culturele activiteit van ouders en leerlingen hangen nauw samen met onderwijssucces (DiMaggio 1982; De Graaf 1987). Omdat we nu juist veronderstellen dat de culturele activiteit van ouders ook de culturele activiteiten van hun volwassen geworden kinderen positief beïnvloeden, is overschatting van de invloed van onderwijs aannemelijk als het cultureel klimaat in het ouderlijk gezin niet afdoende worden gemeten. In siblingmodellen wordt de totale invloed van het ouderlijk gezin in kaart gebracht en in zulke modellen wordt het effect van opleiding dus per definitie niet overschat.

2.1. Siblingdata en siblingmodellen

We maken gebruik van informatie uit een survey-onderzoek uit 1986 (De Graaf 1987). Het vond plaats onder een, na herweging naar sekse en leeftijd, voor de stad Utrecht representatieve steekproef². Hier zullen we de gegevens analyseren voor de 364 personen uit deze steekproef die op het moment van de enquête tussen 21 en 70 jaar oud waren en die informatie hebben verschaft over het opleidingsniveau en de cultuurparticipatie van een van hun broers of zusters die eveneens tenminste 21 jaar oud was. Wanneer de ondervraagde meerdere broers of zusters bleek te hebben, werd in het vraaggesprek die broer of zus geselecteerd die het meest nabij woonde.

Alle analyses vinden plaats op basis van een achttal kenmerken. Deze worden weergegeven in Tabel 2, die de metingen (operationalisaties), de gemiddeldes, de standaarddeviaties en de nulde-orde (Pearson's) correlaties laat zien. Alle komende regressie- en LISREL-analyses berusten op deze informatie³. De informatie heeft betrekking op vier personen: de primaire ondervraagde, de gekozen sibling en vader en moeder van de ondervraagde en diens sibling. Alle informatie is afkomstig van de ondervraagde.

Voor zowel de ondervraagde, de sibling, als voor beide ouders is informatie verzameld over het hoogst behaalde onderwijsniveau. In alle vier gevallen is dit opleidingsniveau in zeven categorieën opgedeeld en loopt van (1) uitsluitend primair onderwijs tot en met (7) een afgesloten universitaire opleiding.

TABEL 2: Variabelenbeschrijving, gemiddelden, standaardafwijkingen, aantal geldige waarneming en nulde-orde correlaties, UTRECHT86 data, respondenten 21-70 jaar oud met gegevens over sibling (broer of zus), gewogen steekproef (N=364).

A. Variabelen in de analyse								
				M	SD	N		
(1)	opleiding respondent ^[1]			3.987	2.089	343		
(2)	opleiding sibling ^[1]			3.845	1.984	364		
(3)	opleiding vader ^[1]			2.906	2.108	343		
(4)	opleiding moeder ^[1]			2.186	1.610	344		
(5)	cultuurparticipatie respondent ^[2]			0.000	1.000	343		
(6)	cultuurparticipatie sibling ^[3]			0.000	1.000	342		
(7)	cultuurparticipatie ouders ^[4]			0.000	1.000	347		
(8)	leeftijd respondent ^[5]			3.902	1.513	364		

B. Geobserveerde correlaties:								
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
(1)	1.000							
(2)	.608	1.000						
(3)	.443	.516	1.000					
(4)	.441	.427	.639	1.000				
(5)	.457	.355	.330	.275	1.000			
(6)	.239	.404	.302	.223	.284	1.000		
(7)	.427	.521	.617	.588	.410	.427	1.000	
(8)	-.394	-.301	-.237	-.275	-.102	.030	-.189	1.000

C. Sibling-symmetrische correlatiematrix na correctie voor meetonbetrouwbaarheid									
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	SD
(1)	1.000								2.036
(2)	.607	1.000							2.036
(3)	.478	.478	1.000						2.108
(4)	.434	.434	.639	1.000					1.610
(5)	.508	.349	.373	.294	1.000				1.000
(6)	.349	.508	.373	.294	.405	1.000			1.000
(7)	.515	.515	.673	.642	.544	.544	1.000		1.000
(8)	-.349	-.349	-.237	-.275	-.037	-.037	-.206	1.000	1.513

- [1] Opleiding gemeten in zeven niveaus: 1. lager onderwijs; 2. lager beroepsonderwijs; 3. mulo/mavo; 4. middelbaar beroepsonderwijs; 5. hbs/gymnasium/atheneum/mms/havo; 6. hoger beroepsonderwijs; 7. wetenschappelijk onderwijs.
- [2] Factorschaal met vijf indicatoren: aantal gelezen boeken in laatste twee maanden, aantal gekochte boeken in laatste jaar, frequentie theaterbezoek, frequentie museumbezoek, frequentie concertbezoek (Cronbach's $\alpha=0.585$).
- [3] Factorschaal met vier indicatoren: leesfrequentie, frequentie theaterbezoek, frequentie museumbezoek, frequentie concertbezoek (Cronbach's $\alpha=0.780$).
- [4] Factorschaal met zeven indicatoren: vaders leesfrequentie, moeders leesfrequentie, frequentie van boeken kopen door ouders, boekenbezit ouders, frequentie theaterbezoek ouders, frequentie museumbezoek ouders, frequentie concertbezoek ouders (Cronbach's $\alpha=0.840$).
- [5] Leeftijd gemeten in jaren gedeeld door 10.

De drie schalen voor cultuurparticipatie -- voor de ouders is één schaal ontwikkeld, omdat hun beider culturele gedragingen versmolten zijn -- berusten op een aantal aspecten van uitgaans- en leesgedrag. De precieze items zijn af te lezen in de voet van Tabel 2. De aard en het aantal van de items is niet geheel gelijk tussen de verschillende personen waarop ze betrekking hebben; om vergelijkbaarheid te

waarborgen zijn factorschalen ontwikkeld. Deze procedure resulteert in een drietal gestandaardiseerde schalen (gemiddelde 0 en standaardafwijking 1) voor cultuurdeelname van ouders, ondervraagde en sibling.

In de sibling-analyses zal rekening worden gehouden met de meetonbetrouwbaarheid in de drie schalen voor cultuurparticipatie. Daartoe is voor elk van de schalen Cronbach's betrouwbaarheidscoëfficiënt α berekend. Deze α 's bedragen respectievelijk 0.585, 0.780 en 0.840 voor ondervraagde, sibling en ouders. Op het eerste gezicht is het wellicht opmerkelijk dat de betrouwbaarheid van de culturele schaal voor de sibling en voor de ouders hoger is dan die van de schaal voor de ondervraagde zelf. Echter, bij nader inzien is het niet zo merkwaardig dat ondervraagden voor anderen consistentere antwoorden dan voor zichzelf: leefstijlen bevatten vele onregelmatigheden en om reden van eenvoud zullen personen geneigd zijn aan te nemen dat anderen een consistentere levensstijl hebben dan zij voor zichzelf aangeven.

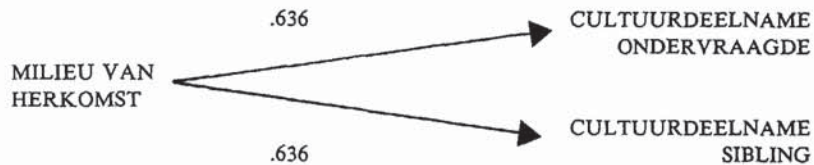
Ten slotte is de leeftijd van de ondervraagde op het moment van de enquête in de analyse opgenomen. Dit is vooral van belang omdat er een empirische samenhang bestaat tussen leeftijd en opleidingsniveau: deze is ontstaan door de onderwijsgroei in de loop van deze eeuw. Omdat de leeftijd ook van invloed kan zijn op de cultuurdeelname (ouderen zijn doorgaans minder actief dan jongeren), zou veronachtzaming van deze factor de effecten in het model mogelijk vertekenen. De leeftijd van de sibling is niet opgenomen; de leeftijd van de ondervraagde zal als benadering daartoe dienen.

In een eerste analyse is de covariantiematrix van deze acht kenmerken onderzocht op symmetrie tussen ondervraagde en sibling. Op gronden van sibling-symmetrie is mogelijk een twaalfstal paren van (co)varianties gelijk. Ten eerste kan worden verwacht dat de variantie in opleidingsniveau van de ondervraagde gelijk is aan de variantie in opleidingsniveau van de sibling. Per definitie zijn de varianties in cultuurparticipatie-schalen gelijk. Ten tweede kan worden verwacht dat de samenhangen (covarianties) tussen de vier kenmerken opleiding vader, opleiding moeder, cultuurparticipatie en leeftijd met het opleidingsniveau en de cultuurparticipatie van de ondervraagde gelijk zijn aan die met het opleidingsniveau en de cultuurparticipatie van de sibling. Ten derde is het aannemelijk dat de samenhang tussen opleidingsniveau en cultuurparticipatie gelijk is voor de ondervraagde en voor de sibling. Ten slotte ligt het in de verwachting dat de samenhang tussen het opleidingsniveau van de ondervraagde en de cultuurparticipatie van de sibling gelijk is aan de samenhang tussen het opleidingsniveau van de sibling en de cultuurparticipatie van de ondervraagde.

De toetsing van de juistheid van deze symmetrieveronderstellingen is uitgevoerd met behulp van een LISREL-model (Jöreskog en Sörbom 1986), waarin geen causale structuur aan de variabelen is opgelegd, maar direct gelijkheidsconstraints op de covariantiematrix worden gelegd. In dit model is tevens gecorrigeerd voor de meetonbetrouwbaarheid in de drie schalen voor cultuurparticipatie⁴. De toetsing laat een χ^2 zien van 24.2, hetgeen op de grens van significantie ligt bij 12 vrijheidsgraden ($.01 < p < .02$). De hypothese dat de covariantiematrix symmetrisch is ten opzichte van ondervraagde en sibling nadat rekening is gehouden met meetonbetrouwbaarheid,

vindt daarmee voldoende steun. Dit sibling-symmetrisch model produceert de covariantiematrix die in het derde deel van Tabel 2 is weergegeven en waarvan in de verdere analyses gebruik is gemaakt.

De voor meetonbetrouwbaarheid gecorrigeerde sibling-symmetrische correlatiematrix geeft de volgende beschrijvende informatie over de overeenkomst van kenmerken tussen de drie in de analyse betrokken personen. De cultuurdeelnameindices van ondervraagde en sibling correleren .405 met elkaar en .544 met de cultuurdeelname van de ouders. De opleidingen van de siblings correleren .607 met elkaar, .478 met de opleiding van de vader en .434 met die van de moeder. Uit deze informatie laat zich eenvoudig afleiden hoe groot de totale invloed van het milieu van herkomst op de cultuurdeelname is. Volgens de redeneerregels van causale modellen ontstaat de correlatie van .405 tussen de beide siblings immers op de volgende wijze:

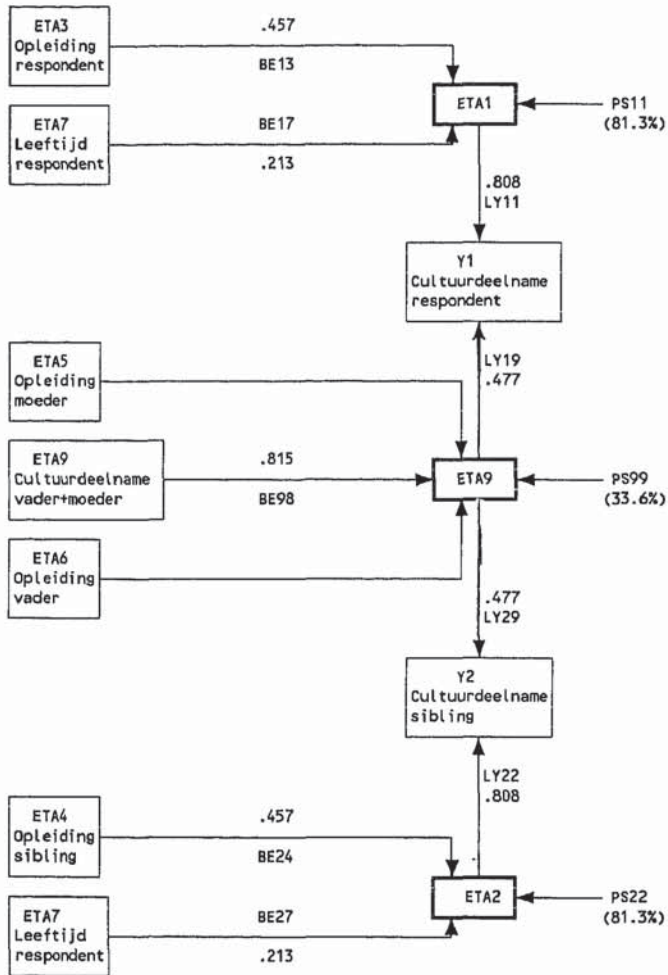

Het totale effect van het milieu van herkomst is de wortel uit .405, dus .636. De aan het milieu van herkomst toe te schrijven variantie bedraagt weer het kwadraat hiervan. Van de totale variantie in cultuurdeelname is derhalve 40.5% gemeenschappelijk tussen siblings.

Deze gemeenschappelijk variantie ontstaat echter niet alleen onder invloed van de *directe* invloed van de ouders op de cultuurdeelname van hun beide kinderen. Een andere gemeenschappelijke weg waarlangs het milieu van herkomst de cultuurdeelname beïnvloedt is via de bereikte opleidingshoogte van beide siblings. Een gedeelte van de gemeenschappelijkheid komt *indirect* via de opleiding tot stand. Evenzo stemmen de siblings in leeftijd overeen, en ook om die reden komt hun cultuurdeelname overeen. Willen we de directe invloed van het milieu van herkomst bepalen, dan is het noodzakelijk de invloed van de overeenstemming in opleidingsniveaus en de overeenstemming in leeftijd constant te houden.

We hebben de sibling-symmetrische correlatiematrix daarom nader geanalyseerd met de causale structuur die is weergegeven in Figuur 3. Naar de ontwerpers van dit model (Hauser & Mossel 1985) zullen we hiernaar refereren als een Hauser-Mossel model. Het basisprincipe van dit model is dat de cultuurdeelname-scores worden verondersteld te zijn opgebouwd uit twee componenten, een individueel tot stand gekomen component (ETA1 en ETA2), en een in de gemeenschappelijke familie tot stand gekomen component (ETA9). De individuele componenten worden -- op voor de beide siblings symmetrische wijze -- beïnvloed door de individuele opleidingen (ETA3 en ETA4) en leeftijd (ETA7)⁵. De familiecomponent wordt daarentegen verondersteld onder invloed te staan van de opleidingen van beide ouders (ETA5 en ETA6) en de index van culturele activiteit van de ouders (ETA8). De invloed van het milieu van herkomst in verhouding tot de individuele component wordt weergegeven

FIGUUR 3: Hauser-Mossel model voor de analyse van siblinggegevens over cultuurdeelname.

(Niet aangegeven: volledige matrix van correlaties tussen exogene variabelen.)

TABEL 4: Likelihood ratio χ^2 voor geneste modellen voor sibilingsymmetrische covariantiematrix.

A. Siblingsymmetrie	12	24.20
B. PS33 = 0 (familiefactor volledig bepaald door gemeten kenmerken ouders)	+1	+4.97
C. BE95 = BE96 = 0 (geen directe effect van opleiding ouders)	+2	+9.33
D. b+c	+3	+15.12

door de invloeden van deze componenten op de cultuurdeelname-schalen (LY11=LY22 in verhouding met LY19=LY29). De onverklaarde varianties in deze cultuurdeelname componenten (PS11=PS22 en PS33) geven aan in hoeverre deze componenten worden voorspeld door de gemeten exogene variabelen.

De verdere stappen bij analyse die met dit model kunnen worden ondernomen, zijn: (a) het bepalen van de mate van de beïnvloeding door de opleidingen en het culturele gedrag van de ouders op de familiefactor ETA3 (door BE35, BE36, BE39 te bepalen), (b) uit te maken of de overeenkomst tussen de beide siblings volledig door deze gemeten invloed wordt verklaard (toetsing of PS33 gelijk 0 is) en (c) te bezien hoe de schatting van de invloed van opleiding op cultuurdeelname (BE13 en BE24) door de siblingcorrectie verandert.

Over deze drie stappen worden nader verslag gedaan in Tabel 4. De eerste vereenvoudigende veronderstelling (Model B) is dat de familiefactor volledig bepaald wordt door de opleidingen en de culturele activiteit van de ouders. De χ^2 -waarde (4.97 bij 1 vrijheidsgraad) wijst erop dat dit niet het geval is: siblings hebben (iets) meer gemeen dan is uitgedrukt in de door ons gemeten variabelen. De volgende veronderstelling (Model C) luidt dat de opleidingen van de ouders geen directe werking hebben op de familiefactor, maar slechts via hun culturele activiteit. Ook dit is geen toelaatbare veronderstelling (9.33 bij 2 vrijheidsgraden), evenmin de in Model D gecombineerde veronderstellingen (b) en (c).

Deze reeks van modellen leidt ertoe dat het uitgangspunt Model A nog het best de gegevens weergeeft. Niettemin zullen we ons verder richten op Model C. De reden hiervoor is inhoudelijk: het blijkt dat de in A en B veronderstelde invloed van de opleiding van de ouders op de familiefactor negatief is, en dit valt moeilijk te begrijpen.⁶ Om een complexe interpretatie te vermijden, kiezen we liever het eenvoudig te interpreteren Model C. De parameterwaarden van dit model staan al aangegeven in Figuur 3. De belangrijkste getallen zijn hier LY11 (.808) en LY19 (.477) die de verhouding tussen de directe invloed van het ouderlijk gezin en die van de individuele persoonskenmerken aangeven. De directe invloed van het ouderlijk gezin is derhalve 59% (.477/.808) van die van de individuele persoonskenmerken.

De variantie in deze gezinsklimaatfactor wordt voor 66.4% bepaald door de culturele activiteit van de ouders, de rest (33.6%) is onverklaard. De variantie in de individuele factor wordt voor 18.7% bepaald door opleiding en leeftijd, de rest (81.3%) is onverklaard.

TABEL 5: Effecten van opleidingsniveau, leeftijd, vaders opleiding, moeders opleiding, en culturele socialisatie op cultuurparticipatie; gestandaardiseerde effecten.

	Individuele regressie-analyse				Siblinganalyse
	A	B	C.a	C.b	D.c
opleidingsniveau	0.560	0.480	0.380	0.367	0.369
leeftijd	0.160	0.180	0.160	0.172	0.172
vaders opleiding		0.170	-0.010 [~]	-	-
moeders opleiding		0.030 [~]	-0.120	-	-
cultuurdeelname ouders			0.461	0.392	
latente gezinsfactor					0.477
R ²	28%	31%	40%	39%	46%

[~] : statistisch niet significant, $p > .05$.

Tabel 5 geeft nog enige extra berekeningen over de gemodelleerde parameters. Voor we overgaan tot het bekijken van de resultaten van het siblingmodel zelf, gaan we eerst de resultaten na die de gebruikelijke ('ordinary least squares') regressie-analyse oplevert voor deze data (Tabel 5, kolom A-C). Net als in het siblingmodel, gebruiken we ook hiertoe de voor symmetrie en meetonbetrouwbaarheid aangepaste covariantiematrix. (De symmetrie zorgt ervoor dat het geen verschil maakt of de regressie voor de ondervraagde of voor zijn of haar sibling worden geschat.)

In vergelijking A worden alleen de twee individuele kenmerken leeftijd en opleidingsniveau als predictorvariabelen benut. Het opleidingsniveau lijkt een aanzienlijke invloed uit te oefenen op cultuurparticipatie: gestandaardiseerd bedraagt het effect $\beta=0.56$. Het effect van leeftijd is klein, maar significant en positief ($\beta=0.16$): oudere personen in de steekproef zijn, bij gelijke opleiding, cultureel actiever dan jongeren. Omdat ouderen lager opgeleid zijn dan jongeren, is het in dit model geschatte effect nog iets groter dan de geobserveerde correlatie ($r=0.51$). In vergelijking B worden twee gebruikelijke kenmerken van het herkomstgezin in de vergelijking opgenomen, vaders en moeders opleidingsniveau. In tegenstelling tot moeders opleidingsniveau oefent het opleidingsniveau van de vader van de ondervraagde inderdaad een positieve invloed uit op de cultuurparticipatie van de ondervraagde. Zoals verwacht zakt de invloed van het opleidingsniveau van de ondervraagde zelf enigszins (0.48) na het constant houden van het ouderlijk onderwijsniveau.

In vergelijking C.a wordt de schaal voor de culturele socialisatie als extra predictor-variabele gebruikt. De invloed hiervan op de cultuurdeelname blijkt groot te zijn en zelfs die van het onderwijsniveau van de ondervraagde te overschaduwen. Het effect van de culturele socialisatie bedraagt gestandaardiseerd 0.46, tegen $\beta=0.38$ voor onderwijsniveau. Dit laatste effect heeft nu meer dan 30% verloren van zijn originele, niet voor de effecten van sociale herkomst gecorrigeerde, waarde. Ook is de verklaarde variantie in cultuurparticipatie aanzienlijk toegenomen. Terwijl huidige statuskenmerken (leeftijd en opleiding) alleen 28% van de variantie verklaren, loopt dit percentage op tot 40% als ook rekening wordt gehouden met de ouderlijke kenmerken. De invloed van de opleiding van de ouders is echter negatief (dat wil

zeggen: bij een gegeven niveau van culturele activiteit, zouden hoger opgeleide ouders het cultureel gedrag van hun kinderen minder bevorderen dan lager opgeleide ouders). Omdat dat theoretisch niet aannemelijk is, laten we deze effecten in vergelijking C.b weg. De verklaarde variantie loopt daardoor iets terug (39%), de invloed van de eigen opleiding wordt nu op .367 gesteld en die van het cultureel gedrag van de ouders op .392.

Model D.c toont de vergelijkbare berekeningen voor het model met de sibling-correctie. Het eerste dat opvalt is dat de verklaarde variantie (46%) nogal wat hoger is dan in de modellen C. De schatting van de invloed van het opleidingsniveau (.369=.457x.808) is nagenoeg hetzelfde als in C, maar die van de latente familiefactor (.477) is wat hoger dan die van de gemeten index van culturele participatie van de ouders in C (.392). Dramatisch is het verschil niet, maar het duidt er toch op dat het gewone regressiemodel een zekere onderschatting van de directe invloed van het milieu van herkomst levert.

Samengevat luiden de conclusies uit het siblingmodel en daarmee het antwoord op de eerste onderzoeksvraag: in tegenstelling tot gangbare opvattingen is de formele opleiding niet de overheersende determinant van iemands huidige culturele participatie. De invloeden van het ouderlijk milieu wegen minstens op tegen de invloed van het genoten onderwijs, zo ze al niet groter zijn. Deze (ongespecificeerde) invloed van het ouderlijk gezin is grotendeels nader te bepalen tot een invloed van de culturele praktijken van de ouders zelf. Het is het voorbeeld dat hier doet volgen.

3. Culturele socialisatie en podiumbezoek

De met behulp van het siblingmodel getrokken conclusie dat het milieu van herkomst zo'n overwegende invloed heeft op de latere cultuurdeelname, maakt het de moeite waard de werking van het cultureel klimaat in het milieu van herkomst nog eens nader te bekijken. We weten al dat het cultureel gedrag van de ouders zelf is dat de cultuurdeelname uitlokt. Maar daarmee is nog niet aangegeven *hoe* dit voorbeeld doet navolgen. Gegeven de boven uiteengezette theorieën van determinanten van cultuurdeelname, lijken er voor deze verklaring twee kandidaten te zijn. Ten eerste kan het zo zijn dat de culturele socialisatie in het ouderlijk gezin de mate van vaardigheden en kennis vergroot die bij het verblijf in culturele instellingen nuttig is om het gebodene te kunnen waarderen en te begrijpen. Dit is derhalve een interpretatie in termen van de (individuele) informatiecapaciteit. De tweede mogelijkheid (niet noodzakelijk strijdig met de eerste) is dat de werking van het milieu van herkomst sociaal verklaard dient te worden: de gangbaarheid van culturele activiteiten in het milieu van herkomst creëert als het ware grotere mogelijkheden in de directe sociale omgeving waardering voor het eigen culturele activiteiten te verkrijgen.

Om deze twee verklaringen nader op hun waarde te kunnen bekijken, biedt het Utrechtse surveymateriaal uit 1986, waaraan we het siblingmodel ontleenden, onvoldoende mogelijkheden. Uitkomst wordt geboden door het surveymateriaal van het landelijk onderzoek 'Podiumkunsten & Publiek' (Maas, Verhoeff & Ganzeboom

1990). Dit onderzoek biedt weliswaar geen informatie over de culturele participatie van siblings, maar er is wel zeer uitvoerig gevraagd naar het podiumbezoek van ouders, evenals naar het podiumbezoek van de ondervraagde. Daarnaast bevat het podiumkunstonderzoek metingen van de variabelen die nodig zijn om de twee opgeworpen verklaringen te kunnen toetsen. Gezien de uitslag van de analyse in de voorgaande paragraaf, is het ontbreken van siblinginformatie geen erg groot probleem. Wel is het jammer dat dit onderzoek zich beperkt tot culturele activiteiten met betrekking tot de podia en niet zomaar gegeneraliseerd kan worden naar andere vormen van culturele activiteit⁷.

Anders dan het Utrechtse survey, biedt het podiumonderzoek geen informatie over een eenvoudige doorsnee van de bevolking van een bepaald gebied. Het onderzoek zelf is gehouden in tien stedelijke gebieden, verspreid over Nederland. Ondervraagd werd (a) een doorsnee steekproef uit de bevolking uit deze gebieden (de zogenaamde controlegroep), en (b) een steekproef uit het publiek van (99) podiumkunstvoorstellingen en -uitvoeringen. De totaal ondervraagde groep bestaat uit 1735 personen. De analyses hier hebben betrekking op 1367 personen, namelijk degenen die tussen 21 en 70 jaar oud zijn en een beroep uitoefenen of eerder een beroep hebben uitgeoefend.

3.1. Variabelen

De inhoud van de in het podiumonderzoek gemeten variabelen staat weergegeven in Tabel 6. Wat betreft de *sociale achtergrond* zijn we geïnteresseerd in standaard demografische gegevens van de ondervraagden en hun ouders. Voor de ondervraagden beschikken we over hun leeftijd, opleiding en beroep, wat betreft de ouders over beider opleidingen en het beroep van de vaders. Beroepen van zowel ondervraagden als hun ouders zijn gecodeerd in termen van culturele status (Ganzeboom, De Graaf & Kalmijn 1987), die een hiërarchie vormt van beroepsgroepen met een lage status als ongeschoolde arbeiders en landbouwers naar een culturele elite, waaronder in het bijzonder leraren, kunstenaars, wetenschappers, journalisten en andere 'letterknechten' worden gerekend. Beroepen met een hoog algemeen maatschappelijk aanzien, die meer tot de op de zakenwereld georiënteerde sector behoren (managers, bedrijfseigenaren) nemen op deze culturele hiërarchie een middenpositie in. De overige achtergrondvariabelen zijn gecodeerd volgens standaardprocedures.

De variabelen die het 'culturele socialisatie in het ouderlijk gezin' indiceren, zijn uitvoeriger dan in het onderzoek in de stad Utrecht in beeld gebracht. Niet alleen is nu gevraagd naar het gedrag van de ouders met betrekking tot vier verschillende vormen van podiumbezoek, maar eveneens of de ondervraagden in hun jeugd samen met hun ouders podiumuitvoeringen bezochten. Samen brengt dit de ervaringen van de ondervraagde in het ouderlijk milieu op betrouwbare wijze in beeld.

Nog uitvoeriger dan naar de culturele socialisatie in het ouderlijk gezin is in het podiumonderzoek gevraagd naar de 'culturele socialisatie in het onderwijs'. Verschillende mogelijkheden zijn daartoe aan de ondervraagden voorgelegd. De podiumkunsten zijn uiteengelegd in vier globale genres, en van elk van die genres is

TABEL 6: Variabelen in PODIUM87/88

	M	SD
<u>A. Achtergrondvariabelen</u>		
Leeftijd respondent	40.4	12.7
Opleiding vader	3.46	1.25
Opleiding moeder	2.93	1.01
Vaders (culturele) beroepsstatus	-.22	.93
Opleiding respondent	4.34	1.05
Respondents (culturele) beroepsstatus	.36	.87
<u>B. Culturele socialisatie in het ouderlijk huis</u>		
	2.03	2.22
1. Ouders bezochten concerten	38%	
2. Ouders bezochten theater	42%	
3. Ouders bezochten ballet of dans	13%	
4. Ouders bezochten opera, operette of muziektheater	26%	
5. Bezocht met ouders concerten	27%	
6. Bezocht met ouders theatervoorstellingen	31%	
7. Bezocht met ouders ballet of dans	10%	
8. Bezocht met ouders ballet of dans	16%	
<u>C. Culturele socialisatie in het onderwijs</u>		
	2.95	2.67
1. Bezocht concerten met lagere school	13%	
2. Bezocht concerten met middelbare school	46%	
3. Er waren concerten op de lagere school	11%	
4. Er waren concerten op de middelbare school	38%	
5. Bezocht theatervoorstellingen met lagere school	19%	
6. Bezocht theatervoorstellingen met middelbare school	51%	
7. Er waren theatervoorstellingen op de lagere school	10%	
8. Er waren theatervoorstellingen op de middelbare school	18%	
9. Bezocht ballet- of dansuitvoeringen met lagere school	10%	
10. Bezocht ballet- of dansuitvoeringen met middelbare school	18%	
11. Er waren ballet- of dansuitvoeringen op de lagere school	5%	
12. Er waren ballet- of dansuitvoeringen op de middelbare school	12%	
13. Bezocht muziektheater met lagere school	5%	
14. Bezocht muziektheater met middelbare school	19%	
15. Er waren muziektheater op de lagere school	5%	
16. Er waren muziektheater op de middelbare school	11%	
<u>D. Culturele kennis</u>		
	5.89	2.09
1. Mick Jagger	67%	
2. Noem 2 dansgezelschappen	73%	
3. Shakespeare	77%	
4. Cats	57%	
5. Klarinet of fagot	90%	
6. Pas-de-deux	82%	
7. Matthäus Passion	67%	
8. Don Giovanni	76%	
<u>E. Culturele Normen</u>		
	4.78	2.76
1. Naar de schouwburg gaan is typisch iets voor de mensen met wie ik veel omga.	27%	
2. Veel mensen die ik ken zijn geïnteresseerd in klassieke muziek.	47%	
3. Ik denk dat veel mensen die een schouwburg bezoeken zich alleen maar interessant voor willen doen. (-)	77%	
4. Ik voel me niet thuis tussen het schouwburgpubliek. (-)	75%	
5. Kennis 1 bezoekt concerten	60%	
6. Kennis 1 bezoekt muziektheater	24%	
7. Kennis 1 bezoekt theatervoorstellingen	60%	
8. Kennis 1 bezoekt dansvoorstellingen	23%	
9. Kennis 2 bezoekt concerten	53%	
10. Kennis 2 bezoekt muziektheater	23%	

TABEL 6 (vervolg): Variabelen in PODIUM87/88.

E. Culturele Normen (vervolg)		
11. Kennis 2 bezoekt theatervoorstellingen	53%	
12. Kennis 2 bezoekt dansvoorstellingen	26%	
F. Podiumbezoek		
	6.38	4.10
1. Bezoekt vaak een concert	17%	
2. Laatste concert korter dan een jaar geleden	71%	
3. Laatste concert korter dan 6 maanden geleden	57%	
4. Periode sinds laatste concertbezoek	71%	
5. Frequentie van concertbezoek	39%	
6. Bezoekt vaak opera, operette of ander muziektheater	4%	
7. Laatste muziektheater korter dan een jaar geleden	36%	
8. Laatste muziektheater korter dan 6 maanden geleden	24%	
9. Periode sinds laatste bezoek aan muziektheater	35%	
10. Frequentie van bezoek aan muziektheater	8%	
11. Bezoekt vaak een theatervoorstelling	16%	
12. Laatste theatervoorstelling korter dan een jaar geleden	50%	
13. Laatste theatervoorstelling korter dan 6 maanden geleden	37%	
14. Periode sinds laatste theaterbezoek	41%	
15. Frequentie van concertbezoek	36%	
16. Bezoekt vaak een dansvoorstelling	5%	
17. Laatste dansbezoek korter dan een jaar geleden	34%	
18. Laatste dansbezoek korter dan 6 maanden geleden	24%	
19. Periode sinds laatste dansbezoek	33%	
20. Frequentie van dansbezoek	11%	

De variabelen B, C, D, E en F zijn gemeten via een schaal waarvan de waarden oplopen van 0 tot respectievelijk 8, 16, 8, 12 en 20. Voor de onder B, C, D, E en F genoemde kenmerken geldt: 0 = niet, 1 = wel.

naar de ervaringen op de lagere en de middelbare school gevraagd, op hun beurt onderscheiden in participatie *met* school en participatie *op* school. Samen levert dit een reeks van 16 afzonderlijke vragen naar schoolervaringen op.

De volgende vragen vormen een meting van 'culturele kennis'. De vragen (acht in totaal) hierover werden aan de ondervraagden gepresenteerd als een quiz met betrekking tot podiumkunsten (in een ruime zin van het woord). De vragen lopen uiteen in moeilijkheid en genre waarop ze betrekking heeft. Zo kunnen de verschillende terreinen en niveaus waarover men over kennis beschikt op betrouwbare manier in beeld worden gebracht. Voor een juiste interpretatie van deze variabele is het wel vereist te zien dat deze vragen natuurlijk maar een indirecte aanwijzing vormen voor de kennis en vaardigheden die bij de deelname aan cultuur zelf vereist zijn. Wat in de praktijk immers het meeste telt, is de voorbereiding op het uitgevoerde zelf. Dat laat zich echter in een survey niet zomaar vragen; we gaan er daarom vanuit dat deze algemene kennistest een afdoende afdekking geeft: iemand die op de meeste van deze vragen het antwoord weet, is ook in staat de kennis te verwerven die bij de deelname zelf meespeelt.

Het laatste kenmerk dat van belang is voor dit gedeelte van de analyse, bestaat uit de 'normen met betrekking tot cultuurdeelname' die in de sociale omgeving van de ondervraagden van kracht zijn. 'Normen' wordt hierbij opgevat in een klassiek sociologische zin, namelijk als de gedragsvormen die naar het oordeel van de ondervraagden gebruikelijk zijn onder de personen met wie we veel omgaan en op

wiens oordeel en sympathie ze naar alle aannemelijkheid veel prijs stellen. De situatie in de sociale omgeving is eerst in algemene termen gevraagd ("veel mensen die ik ken") en vervolgens ook nog eens met betrekking tot twee goede vrienden.

De 'podiumbezoek' zelf wordt ten slotte afgemeten aan het antwoord op 12 vragen over recent bezoek aan de podiumkunsten. De correlaties tussen de aldus gedefinieerde variabelen zijn weergegeven in Tabel 7, te zamen met hun standaarddeviaties en gemiddelden.

3.2. Analyse

Onze analyse zal bestaan uit het berekenen van een reeks van regressiemodellen voor de samenhangen in deze gegevens. Deze zijn achtereenvolgens weergegeven in Tabel 8. Hierin wordt de gezamenlijke invloed van de betrokken variabelen in beeld gebracht.

Model A brengt de effecten in beeld van de huidige statuskenmerken van de ondervraagde. Dit is het basismodel waarmee de andere modellen vergeleken kunnen worden. Opmerkelijk is dat het beroep (culturele status) in deze gegevens een sterkere werking blijkt te hebben dan de opleiding. De verklaarde variantie bedraagt 13%, niet erg veel. In model B worden daar de opleiding en beroep van de ouders aan toegevoegd. Soortgelijke gegevens waren al eerder te zien in Tabel 1: de verhouding tussen de invloed van de kenmerken van de ondervraagden en de invloed van de kenmerken van hun ouders is nu veel ongelijker: de sociaal-economische kenmerken van de ouders doen er heel weinig toe. Wat betreft de opleidingen is de verhouding 1:4, voor het beroep is de verhouding 1:9. Model C voegt vervolgens de culturele socialisatie als predictorvariabele aan toe. Deze wordt uiteengelegd in de culturele ervaringen thuis en de culturele ervaringen op school. Evenals in de voorgaande analyse van de Utrechtse gegevens blijkt dat de culturele ervaringen thuis een hoofdrol spelen en in grootte overeen komen met de verschillen teweeggebracht door de opleiding. De ervaringen op school spelen een veel kleinere rol bij de totstandkoming van podiumbezoek. Nu in vergelijking C het niveau van culturele socialisatie thuis constant wordt gehouden, vallen de al kleine effecten van opleiding en beroep van de ouders helemaal weg. Voorzover deze een invloed hebben, is deze derhalve geheel terug te voeren op de culturele ervaringen voor de ondervraagde die uit deze familiestatus voortvloeien. Model D voegt ten slotte de twee theoretisch-verklarende variabelen, 'culturele kennis' en 'culturele normen' toe⁸. Overeenkomstig de uiteengezette theorie, blijken deze twee variabelen goede voorspellers van de mate van podiumbezoek en vallen de (directe) invloeden van de overige variabelen tot op grote hoogte weg: de effecten van de andere variabelen zijn terug te voeren op de culturele normen en de culturele kennis, als gemeten. Het effect van de culturele socialisatie op school verdwijnt helemaal, die van de familie grotendeels.

TABEL 7: Gemiddelden (M), standaarddeviaties (SD), aantal waarnemingen (N) en correlaties van in de tweede analyse betrokken variabelen

Variabelen		M	SD	N	Betekenis
CULPART		4.050	2.484	1367	Index cultuurdeelname
PODIUM		6.383	4.102	1367	Index podiumbezoek
LEEFFYD		40.478	12.704	1367	Leeftijd
OUDOPL		6.387	1.979	1367	Opleiding vader + opleiding moeder
VCULSTAT		- .217	.941	1316	Culturele status beroep vader
OPL		4.340	1.050	1348	Opleiding ondervraagde
CULSTAT		-.360	.869	1367	Culturele status beroep
SCHOOL		2.949	2.693	1367	Culturele socialisatie in het onderwijs
CULSOC		2.033	2.224	1367	Culturele socialisatie in het ouderlijk gezin
CULKEN		5.888	2.089	1367	Culturele kennis
CULNORM		4.775	2.751	1367	Culturele normen

Correlaties		CULPART	PODIUM	LEEFFYD	OUDOPL	VCULSTAT	OPL	CULSTAT	SCHOOL	CULSOC	CULKEN	CULNORM
CULPART		1.000	.646	-.022	.246	.219	.350	.392	.190	.236	.444	.386
PODIUM		.646	1.000	-.108	.202	.179	.330	.361	.192	.242	.431	.447
LEEFFYD		-.022	-.108	1.000	-.218	-.077	-.162	-.104	-.282	-.044	-.117	-.075
OUDOPL		.246	.202	-.218	1.000	.594	.403	.318	.272	.405	.313	.249
VCULSTAT		.219	.179	-.077	.594	1.000	.303	.310	.165	.347	.308	.202
OPL		.350	.330	-.162	.403	.303	1.000	.623	.208	.208	.415	.309
CULSTAT		.392	.361	-.104	.318	.310	.623	1.000	.206	.236	.412	.383
SCHOOL		.190	.192	-.282	.272	.165	.208	.206	1.000	.332	.247	.199
CULSOC		.236	.242	-.044	.405	.347	.208	.236	.332	1.000	.286	.277
CULKEN		.444	.431	-.117	.313	.308	.415	.412	.247	.286	1.000	.376
CULNORM		.386	.447	-.075	.249	.202	.309	.383	.199	.277	.376	1.000

TABEL 8: Regressiemodellen voor invloed van onafhankelijke en verklarende variabelen op deelname aan podiumkunsten.

	PODIUMBEZOEK				CULTURELE KENNIS	CULTURELE NORMEN
	A	B	C	D	E	F
Leeftijd	-.015	-.049	-.042 [~]	-.048 [~]	-.012	.018
Opleiding respondent	.163	.145	.146	.077	.202	.079
Culturele beroepsstatus	.253	.243	.221	.085	.192	.294
Opleiding ouders		.034 [~]	-.016 [~]	-.038 [~]	.079	.064
Culturele beroepsstatus ouders		.035 [~]	.015	-.011	.001 [~]	.008 [~]
Culturele socialisatie thuis			.140	.068	.113	.136
Culturele socialisatie school			.054 [~]	-.002 [~]	.097	.057
Culturele normen				.283		
Culturele kennis				.240		
adj. R ²	13%	15%	16%	30%	26%	19%

[~]: niet significant (P>.05)

De proef op de som ligt in model E en model F, waarin respectievelijk de culturele normen en de culturele kennis tot de te voorspellen variabelen worden gemaakt. We zien het verwachte patroon van verschillen tussen de twee socialisatievormen enigszins naar voren treden. De school oefent inderdaad voornamelijk een invloed op het podiumbezoek uit via de informatieverwerkingscomponent: hoger opgeleiden en zij die aangeven via school intensief met de podiumkunsten in aanraking te zijn gekomen, blijken hoger te scoren op de door ons voorgelegde kennistest. Opmerkelijk daarbij is dat de culturele socialisatie op school wel een significant effect heeft, maar het niveau van de behaalde opleiding zelf ook, en dat dit laatste effect aanzienlijk sterker is. Het zou daarom onjuist zijn de werking van het onderwijs te interpreteren als ingeperkt tot het in contact brengen met de podiumkunsten zelf. Er zijn andere redenen waarom hoger opgeleiden hoger op onze kennistest scoren dan lager opgeleiden. Dit is niet alleen terug te voeren op het feit dat men ook nog op andere manieren informatie over podiumkunsten kan verzamelen dan door evenementen als schoolconcerten en -uitvoeringen te bezoeken: het ligt voor de hand dat de selectie op algemene intellectuele vaardigheid waaruit het onderwijs nu eenmaal bestaat, hierbij een grote rol speelt.

Los hiervan steken ook personen met een hoge culturele beroepsstatus gunstig af op de kennistest en draagt de socialisatie in het ouderlijk gezin ook nog bij aan het succes bij de kennistest. Men kan daarom niet simpel zeggen dat het opdoen van kennis over podiumkunsten een kwestie is van selectie, training en socialisatie in het onderwijs. Ook het milieu van herkomst en latere ervaringen spelen hierin een rol.

Model F, over de determinanten van de variatie in culturele normen, ziet er duidelijker uit: de opleiding, zowel in de zin van het formeel behaalde eindniveau, als in de ervaringen met podiumkunsten tijdens de schoolloopbaan, doen er betrekkelijk

weinig toe bij het verkrijgen van een sociale omgeving waarin cultuurdeelname de norm is. Dit is primair een zaak van de culturele status van het uitgeoefende beroep alsmede van de socialisatie met betrekking tot cultuur die men in het ouderlijk gezin heeft genoten. Dat levert een sociale omgeving op waarin podiumbezoek de norm is en gedragsbevestiging kan oproepen.

Kort samengevat luidt de beantwoording op de tweede probleemstelling dat de culturele socialisatie in het milieu van herkomst haar werking in eerste instantie ontleent aan de mogelijkheid tot statusverwerving en gedragsbevestiging via cultuurdeelname: een cultureel actief ouderlijk milieu leidt tot een sociale omgeving waarin cultuurdeelname de norm is. Daarnaast draagt de culturele socialisatie in het milieu van herkomst ook nog aantoonbaar bij aan de culturele kennis en vaardigheden. Culturele socialisatie in het onderwijs is aanzienlijk minder effectief en ontleent haar werking vrijwel volledig aan de grotere culturele kennis en vaardigheden waartoe ze opleidt.

4. Conclusies en discussie

Het verhaal over de invloed van het milieu van herkomst, het opleidingsniveau en huidige statuskenmerken blijkt ten slotte -- zoals wel vaker in sociaal-wetenschappelijk onderzoek -- verre van eenvoudig. Twee dingen komen duidelijk uit de hier gerapporteerde analyses naar voren. Ten eerste is de directe invloed van het milieu van herkomst op cultuurdeelname groter dan men doorgaans aanneemt, in het bijzonder wanneer men, zoals gebruikelijk is conclusies hierover ontleent aan de statuskenmerken van de ouders en niet aan de culturele praktijken in het ouderlijk gezin zelf. Ten tweede is gebleken dat de invloed van het ouderlijk gezin goed kan worden geïndiceerd door de in de onderzoeksliteratuur reeds gangbare meetinstrumenten voor het cultureel klimaat in het ouderlijk gezin, die uitdrukkelijk vragen naar de culturele activiteiten van de ouders zelf.

Hoe groot de invloed van het milieu van herkomst in verhouding tot de opleiding en de huidige statuskenmerken nu precies is, valt echter na onze analyses nog niet eenduidig te zeggen. De gegevens van het Utrechtse onderzoek uit 1986, die betrekking hadden op een algemene index van cultuurdeelname (naast theater- en concertbezoek ook museumbezoek en boeken lezen) suggereren dat het directe effect van het milieu van herkomst iets meer de helft is van het totale effect van andere kenmerken van de ondervraagde. De invloed van de culturele socialisatie in het milieu van herkomst is echter groter dan die van het kenmerk dat doorgaans als belangrijkste determinant van culturele activiteit wordt aangewezen, de opleiding. De gegevens van het landelijke onderzoek Podiumkunst & Publiek suggereren een minder grote invloed van het milieu van herkomst en wijzen bovendien in de richting van een relatief grote invloed van een actueel statuskenmerk, het beroep. De door het cultureel klimaat in het ouderlijk gezin teweeggebrachte verschillen zijn echter ook hier even groot als die door de opleiding (als eindstatus, dan wel geïndiceerd naar de mate waarin men via de opleiding met podiumkunsten in aanraking is gebracht) worden veroorzaakt.

Hoe de werking van het milieu van herkomst, in vergelijking met andere kenmerken, nu precies verloopt, blijkt niet in een eenvoudige formule te kunnen worden samengevat. De veronderstelde relatie, dat het milieu van herkomst voornamelijk via de normatieve bekrachtiging van cultuurdeelname zou werken, komt er niet uit. Dit is weliswaar in omvang het belangrijkste weg van de culturele socialisatie in het ouderlijk gezin, maar een aanzienlijk effect verloopt toch ook via de grotere culturele kennis die personen die thuis met cultuur zijn grootgebracht, nu blijken te hebben.

Alles bijeengenomen, leiden deze onderzoeksuitslagen in ieder geval tot de conclusie dat de schoolopleiding minder belangrijk is dan over het algemeen wordt aangenomen. In het ene onderzoek speelt het milieu van herkomst een grotere rol dan tot nu toe werd aangenomen, in het andere doet ook het beroep er meer toe dan uit de meeste eerdere analyses naar voren is gekomen. Dit, bijeengenomen met het uit het landelijk Podiumkunsten-onderzoek (Maas, Verhoeff & Ganzeboom 1990) voortvloeiende resultaat dat bij podiumkunsten de sociale aspecten van bezoek (het gedrag van het netwerk waarin men verkeert, d.i. de hier opgevoerde 'culturele normen') belangrijker zijn dan de individueel-cognitieve (d.i. de hier opgevoerde 'culturele kennis'), impliceert een relativisering van de betekenis van de opleiding. Het is gangbaar het onderwijsstelsel aan te wijzen als middel bij uitstek om de culturele activiteit onder de bevolking te bevorderen. Onze onderzoeksresultaten relativiseren die overtuiging: de activiteit met betrekking tot de podiumkunsten lijkt meer voort te vloeien uit aanzienlijk lastiger toegankelijke zaken als het cultureel klimaat in het milieu van herkomst en het sociale netwerk waarin men verkeert. Natuurlijk is het hierbij wel een kwestie hoe men de onderzoeksresultaten interpreteert: zij zijn ontleend aan een empirisch aangetroffen situatie en het is niet onmogelijk dat bij verandering van die situatie, bijvoorbeeld het sterk intensiveren van culturele training in het onderwijs, er iets anders tevoorschijn zou komen. De nu optredende, kleine verschillen tussen hen die veel culturele training en hen die weinig culturele training in het onderwijs hebben ondergaan, wijzen echter voorshands niet in die richting.

Noten

1. In het Nederlands kennen we geen soortgelijke verzamelterm voor broers en zussen. We handhaven daarom de Engelse term.

2. In de originele steekproef bevonden zich, vooral in de leeftijdsgroepen tussen 21 en 60 jaar, relatief veel vrouwen. Deze oververtegenwoordiging is toe te schrijven aan de huishoudens-steekproefprocedure, die voorschreef de thuis aanwezige persoon te interviewen. De herwegingsprocedure is zodanig uitgevoerd dat het totale aantal personen gelijk is gebleven, om een vertekening van de resultaten te voorkomen. Vergelijk de Graaf, 1987: pp.139-141.

3. Dit impliceert dat alle komende modellen zijn na te rekenen op basis van de in Tabel 2.1 verschaft gegevens.

4. Deze correctie vindt plaats door een factorlading te postuleren die gelijk is aan de wortel uit de Cronbach's α betrouwbaarheidscoëfficiënt. Ook de residuele variantie moet worden aangepast om de totale variantie (hier gelijk aan 1) te handhaven.
5. We veronderstellen dat de leeftijd van de respondent zeer hoog gecorreleerd is met die van de sibling en gebruiken daarom maar een variabele om de twee effecten te modelleren.
6. Dit negatieve effect zou kunnen voortvloeien uit de betrouwbaarheidscorrectie die gebruikt is om de sibling-symmetrische correlatiematrix op te stellen. De meting van de cultuurdeelname van de ouders werd wel, maar die van hun opleidingen niet voor meetonbetrouwbaarheid gecorrigeerd. Dit zou tot een onderschatting van de totale correlatie tussen opleiding ouders en de cultuurdeelname van de siblings kunnen leiden.
7. Het onderzoek Podiumkunsten & Publiek bevat weliswaar ook gegevens over andere vormen van cultuurdeelname (museum- en monumentenbezoek, boeken lezen, vgl. Tabel 1.1), maar deze zijn veel minder gedifferentieerd dan die over podiumbezoek. De verklarende variabelen hebben voorts zonder uitzondering betrekking op podiumbezoek. Er bestaan aanwijzingen dat de invloed van het milieu van herkomst bij theaterbezoek groter is dan bij andere vormen van cultuurdeelname (Ganzeboom, 1983: p. 64).
8. De werking van deze twee variabelen is elders uitvoeriger toegelicht (Maas, Verhoeff & Ganzeboom, 1990: H.5).

Literatuur

- Bakker, B., Sociaal milieu en cultuurdeelname. *Mens en Maatschappij* 60-2 (1986): pp.162-177.
- Bourdieu, P., *La Distinction*. Paris: Editions de Minuit, 1979.
- DiMaggio, P., Cultural capital and school success: the impact of status culture participation on the grades of U.S. high school students. *American Sociological Review* 47 (1982), p.189-201.
- Ganzeboom, H.B.G., Cultuurdeelname als verwerking van informatie of verwerving van status. Een confrontatie van twee alternatieve verklarende theorieën aan de hand van reeds verricht onderzoek. *Mens en Maatschappij* 57 (1982), p.341-372.
- Ganzeboom, H.B.G., *Beleving van Monumenten. Deel II*. Utrecht: Sociologisch Instituut, 1983.
- Ganzeboom, H.B.G., *Cultuur en Informatieverwerking*. Utrecht (dissertatie Rijksuniversiteit), 1984.
- Ganzeboom, H.B.G., Veranderingen in deelname aan kulturele activiteiten tussen 1955 en 1977. *Jaarboek voor Marktonderzoekers*, 1984b: p. 85-104.
- Ganzeboom, H.B.G., *Leefstijlen in Nederland*. Alphen a/d Rijn: Samsom, 1988.

- Ganzeboom, H.B.G., *Cultuurdeelname in Nederland*. Assen: Van Gorcum, 1989.
- Ganzeboom, H.B.G., P. de Graaf & M. Kalmijn, De economische en de culturele dimensie van beroepsstatus. *Mens en Maatschappij* 62-2 (1987): p.153-175.
- Ganzeboom, H.B.G. & Wippler, R., *Podiumkunst en Publiek*. Onderzoeksontwerp ten behoeve van het Ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur. Utrecht: Vakgroep Theorie en Methodologie van de Sociologie van de Rijksuniversiteit, 1985.
- Graaf, P.M. de, *De invloed van financiële en culturele hulpbronnen in onderwijsloopbanen*. Nijmegen: Instituut voor Toegepaste Sociologie (dissertatie Rijksuniversiteit Utrecht), 1987.
- Hauser, R.M. & P.A. Mossel, Fraternal resemblance in educational attainment and occupational status. *American Journal of Sociology* 91 (1985): pp. 650-673.
- Hauser, R.M. & W.H. Sewell, Family effects in simple models of education, occupational status, and earnings: findings from the Wisconsin and Kalamazoo studies. *Journal of Labor Economics* 4 (1986), p.83-115.
- Jager, H. de, *Cultuuroverdracht en concertbezoek*. Leiden: Stenfert-Kroese (dissertatie Rijksuniversiteit Utrecht), 1967.
- Jöreskog, K. & D. Sörbom, *LISREL VI. Analysis of linear structural relationships by maximum likelihood, instrumental variables, and least squares methods*. Indianapolis: Scientific Software, 1986.
- Maas, I., R. Verhoeff & H.B.G. Ganzeboom, *Podiumkunsten & Publiek*. Rijswijk: Ministerie voor Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur, 1990.
- Swaan, A. de, *Kwaliteit is klasse*. Amsterdam: Bakker, 1986.
- Welters, L. & C. Eijkman, *Huren van kunst. Het gebruik van uitleencentra*. Den Haag: Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, 1978.
- Wippler, R., *Sociale determinanten van het vrijetijdsgedrag*. Assen: Van Gorcum (dissertatie Rijksuniversiteit Groningen), 1968.